

MEVLÂNÂ VE YUNUS SELÇUKLU'DAN OSMANLI'YA MEVLEVÎLİK

BEŞİR AYVAZOĞLU

I

ŞİİRİ ve tefekkürüyle Türk kültürünü asırlardır besleyen Mevlânâ Celâleddin, engin hayal gücü ve inanılmaz ilhamıyla, sadece kendi çağına ve içinden çıktığı toplumun insanlarına değil, bütün insanlığa seslenebilen büyük bir sûfi, kudretli bir şair ve düşünce adamıdır. Peygamberler dışında, etkisi onunki kadar uzun sürmüş, onun kadar mesajını çağlar ötesine ulaştırabilmiş başka biri gösterilemez. Molla Câmî, “Nist peygamber velî dâred kitâb” (Peygamber değil, fakat kitabı var) sözüyle hiç şüphesiz onun bu erişilmez büyüklüğünü kasdetmişti.

Mevlânâ ve babası Bahaeddin Veled'in özellikle Anadolu'ya gelmeden önceki hayatları efsanelerle bezelidir. Küçük Celâleddin'in Belh'de gösterdiği kerâmetler, ailece birkaç nesilden beri yaşadıkları şehirden ayrılışları, büyük İranlı şair Ferîdüddin Attar'ın ve Şeyhü'l-Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin küçük Celâleddin'i görünce söyledikleri ve benzeri rivâyetler muhtemelen sevenleri tarafından Mevlânâ'ya sonradan yakıştırılan olağanüstülüklerdir. Kesin olan şu: Harzemşahlarla anlaşmazlığa düşen Bahaeddin Veled, ailesiyle birlikte Belh'ten ayrılmış, Mekke'ye gidip hac görevini yerine getirdikten sonra Anadolu'ya geçmiştir.

Anadolu o tarihlerde henüz bir huzur ve sükûn ülkesi, bir cazibe merkezidir ve özellikle yaşadıkları ülkelerde sıkıntıya düşen Müslümanları bir mıknatıs gibi kendine çekmektedir. Endülüs'te doğup büyüyen İbnü'l-Arabî bile, bir gün kendisini her türlü fikrin rahatlıkla gelişip serpilebildiği Anadolu'da bulur (1205). Mevlânâ'nın Anadolu'ya doğru yola çıktıkları sırada 12-13 yaşlarında olduğu tahmin ediliyor. Bir rivâyete göre Şam'da İbnü'l-Arabî ile karşılaşılır; büyük sûfi, babasının arkasından yürüyen Celâleddin'i görünce “Bir okyanus, bir denizin arkasından gidiyor!” deyiverir. Gerçekten söylenip söylenmediğini bilmediğimiz bu söz, muhteşem baba-oğulu çok güzel tarif etmektedir.

Bahaeddin Veled, devrin büyük âlimlerindedir; bunun için “Âlimlerin Sultanı” mânâsında “Sultanü'l-ulemâ” lâkabıyla tanınır. 30 Eylül 1207 tarihinde Belh'de doğan oğlu Celâleddin ise, çocukluğunda babasının ve değerli hocaların gözetiminde eğitim görmüş ve genç yaşta zamanının bütün bilgilerini elde etmiş çok bilgili ve aydınlık bir genç... Anadolu'daki ilk durakları o zamanki adı Lârende olan Karaman'dır. Celâleddin orada evlenir ve oğlu Sultan Veled doğar. Bir süre sonra, Selçuklu Devleti'nin

*Mevlânâ Türbesi
giriş kapısı*

“Bir rivâyete göre Şam’da İbnü’l-Arabî ile karşılaşılır; büyük sûfî, babasının arkasından yürüyen Celâleddin’i görünce “Bir okyanus, bir denizin arkasından gidiyor!” deyiverir. Gerçekten söylenip söylenmediğini bilmediğimiz bu söz, muhteşem baba-oğulu çok güzel tarif etmektedir.”

başkenti ve en pırıltılı şehri olan Konya’ya göçerler. Bahaeddin Veled, 1230’da Konya’da irtihal eder. Celâleddin yirmi beş yaşındadır. O sıralarda babasının eski öğrencilerinden Tirmizli Seyyid Burhaneddin Muhakkik de Konya’ya gelir. Genç Celâleddin, Muhakkik’in kılavuzluğunda tasavvufa yönelir ve bu disiplinin çeşitli merhalelerinden geçer. Derken Muhakkik’in ölümü, onun yerini alan Celâleddin ve ışığa koşan pervaneler gibi çevresinde toplanmaya başlayan insanlar, insanlar..

Bu arada Anadolu’da son derece önemli olaylar yaşanmaktadır. Moğol tehlikesini görerek tedbirler alan büyük Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubad’ın vakitsiz ölümü (1237), tahta geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in yetersizliği ve tecrübesizliği, Anadolu’da uzun sürecek bir buhran döneminin başlamasına yol açmıştır. Moğollardan kaçarak Anadolu’ya sığınan Türkmenler de istikrarın bozulmasında büyük rol oynarlar. Bir Müslüman şeyhinden ziyade Türk şamanı kimliğiyle sahneye çıkarak Türkmen topluluklarını etrafına toplayan Baba İshak’ın Keyhüsrev’e karşı 1240 yılında başlattığı isyanın güçlükle bastırılması, devletin ne kadar büyük bir zaafa düştüğünü göstermektedir. Nitekim bu zaafın farkına varan Moğollar

vakit kaybetmeden harekete geçerler. Köseadağ’da, seksen bin kişilik Selçuklu ordusu, Baycu Noyan kumandasındaki otuz bin kişilik Moğol ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğrar. 1243 yılı, bu yüzden, halk arasında uzun süre “Baycu Yılı” diye uğursuzluk getiren bir yıl olarak anılacaktır.

Keyhüsrev’in 1246’da ölümü üzerine oğulları arasında baş gösteren saltanat kavgası ve devlet adamları arasındaki iktidar mücadeleleri yüzünden doğan otorite boşluğu ise Moğolların işini büsbütün kolaylaştırmıştır. Bir yandan müdahalelerini sıklaştırır ve askerî işgallere girişirken, bir yandan da ağır vergilerle devleti, dolayısıyla halkı bunaltmaya başlarlar.

Tebrizli Şems, Konya’ya, Köseadağ yenilgisinden tam bir yıl sonra gelmiştir. Celâleddin, Muhakkik’in kılavuzluğunda aradığı ilâhî aşkın tam ifadesini nasılsa bu tuhaf ve sırlarla dolu dervişte bulur. Aralarında öyle büyük bir dostluk başlar ki, müritleri, apansız ortaya çıkıp yol göstericilerini ellerinden alan Şems’i ölesiye kıskanırlar. Bu kıskançlık, sonunda Şems’in Konya’dan kaçmasına sebep olur. Sultan Veled, gidip onu Şam’dan geri getirirse de müritlerin kıskançlığı bitecek gibi değildir. Günlerden bir gün, ruhu gibi hayatı da sırlarla dolu olan bu cerbezeli

derviş hiçbir iz bırakmadan yok olur. Bir rivâyete göre de, kıskanç müritlerin hançer darbeleriyle can vermiştir.

Mevlânâ'nın şiir söylemeye Şems'le tanıştıktan sonra başladığı genellikle kabul edilen bir görüştür. Mûsikî ve semâ da onunla birlikte hayatına girer. Dur durak bilmeyen bir ilham ve birbirini kovalayan coşkun gazeller... Hepsinin tek konusu vardır: Aşk. Celâleddin, aşk yolunda kılavuzuyla öylesine bütünleşmiştir ki, bunun için Şems-i Tebrizî mahlasını kullanır ve divanı da bunun için *Divan-ı Şems-i Tebrizî*'dir.

*Ben kafiye düşünürüm, sevgilim der ki bana:
Başka bir şey düşünme yüzümden başka
Rabat ol ey benim kafiyeler düşünenim
En güzel kafiye sensin yanımda benim
Üzüm bağının çitten duvarı harf dediğin
Harf dediğin nedir ki onu düşünesin!
Mesnevî I, b. 1727-1729*

II

ŞEMS'le manevî bir yolculuğa çıkan Mevlânâ'nın, yaşanan hayattan kopuk, dünyadan el etek çekmiş, şiir söylemekten ve semâ etmekten başka bir şey düşünmeyen bir sûfî olduğu zannedilmemelidir. Aksine bütün siyasî gelişmeleri çok yakından takip ettiğini ve en uygun tavrı almaya özen gösterdiğini biliyoruz. Hatta onun devlet adamlarını yönlendirmeye çalıştığını söylemek de yanlış olmaz. Nitekim devrin en güçlü adamı Emir Muineddin Süleyman Pervâne çok yakın dostu ve mürididir.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra başlayan iktidar mücadeleleri, 1261 yılında, son derece zeki ve muhteris bir devlet adamı olan Pervâne'nin zaferiyle sona ermiştir. Moğollarla

askerî mânâda mücadelenin imkânsız denecek kadar zor olduğunu gören Pervâne, onlarla iyi geçinme yolunu tercih eder ve böylece tarihçilerin "Muineddin Pervâne Devri" dedikleri, 1277 yılına kadar sürecek olan istikrar devri başlar.

Politikasını son derece tehlikeli dengeler üzerine kurduğu anlaşılan Pervâne, hem Moğolları ustalıklı manevralarla idare etmekte, hem de bütün Anadolu'nun ümit bağladığı Memlûk sultanı Baybars'la temaslarını gizlice yürütmektedir. Sonunda Moğolları Anadolu'dan kovmak üzere Sultan Baybars'ı el altından Anadolu'ya davet etmiş, ancak bu teşebbüsü, bazı hataları yüzünden hayatına mal olduğu gibi, Moğollar'ın "tedib" hareketine girişmelerine de yol açmıştır (1277). Osman Turan'a göre, siyasetinde "faziletin zekâ, ferâgatın şahsî ihtiras kadar" rol oynamadığı Pervâne, Moğolları ustaca idare ederek Anadolu'da otuz beş yıl kadar süren bir huzur döneminin yaşanmasını sağlamışsa da istilâcılarla sürekli mücadele eden Türkmen beylikleri ve göçebeler tarafından daima Moğolların adamı olarak görülmüştür.

Moğolları müstakbel Müslümanlar olarak gören Mevlânâ da muhtemelen Moğollara karşı silahlı mücadele veren bazı Türkmenler tarafından muhtemelen bir "işbirlikçi" olarak görülüyordu. İbrahim Kafesoğlu, Pervâne ile iyi münasebetler kuran Mevlânâ'nın, onun gibi, istilâcılarla iyi geçinme yollarını aradığı ve Mevlevîlikte, iktidarla işbirliğine girerek geleceği teminat altına alma geleneğinin böylece başladığını söyler. Zeki Velidî Togan ise, Pervâne'nin de, Mevlânâ'nın da, Moğollarda İslâm'a karşı hissettikleri eğilimi kullanmak ve buhranı bu yolla aşmak istedikleri görüşündedir. Hatta Togan,

Mevlânâ'nın semâ ve cezbe yoluna, sadece Şems'in tesiriyle değil, cehrî Türk sûfilerinin hanlar nezdindeki itibarını gördükten sonra girdiğini iddia ederek "Azerbaycanlı meczup Türk şeyhleri Konya'daki Selçukluların kalbini de kazanmaya muvaffak olmuşlardı. Celâleddin de bu vaziyete uydu," diyor.

Yaşanan büyük buhranın ancak sevgi, müsamaha ve uzlaşmayla aşılabileceğini düşünen Mevlânâ, öyle anlaşıyor ki, Moğolları kazanmanın mümkün olduğuna inanıyor, *Divan-ı Kebir*'deki bir gazelinde şöyle diyordu: "*Sen Tatar'dan korkuyorsun, çünkü Tanrı'yı tanımıyorsun; bense Tatarlardan iki yüz iman bayrağı yükselteceğim.*"

Gerçekten de Moğollar çok geçmeden Müslüman olmaya başladılar. Hatta Gazan Han, rivâyete göre, Müslüman olduktan sonra Mevlânâ'nın bu gazelini kendi hırkasına altına yazdırır.

Moğolların önünden kaçan Türkmen boylarının akın akın Anadolu'ya geldiklerini ve bunun istikrarı sarsan sebeplerden biri olduğunu, Babâiler isyanının ise devlette Moğol istilâsına yol açan bir zaaf yarattığını yukarıda ifade etmiştim. Büyük Selçuklu Devleti'nin de, aynı şekilde, bir Oğuz İsyanı sonunda yıkıldığını unutmamak gerekir. Mevlânâ'nın bu tecrübelerle dayanarak Moğollarla iyi geçinme siyaseti güden Pervâne'yi desteklemek suretiyle merkezî otoriteden yana tavır aldığı düşünülebilir.

Sünnî karakterde bir tasavvuf anlayışının temsilcisi olan Mevlânâ'nın Türkmenler arasında yaygınlaşan bâtinî cereyanlara uzak durması hiç şaşırtıcı değildir. Mevlânâ'nın bir şehirli olduğu ve şehir kültürünü temsil ettiği unutulmamalıdır. Hâlbuki Anadolu'ya akan Türkmenler, göçebe geleneklerine sıkı

Yunus Emre'nin Eskişehir Sarıköy'deki türbesi

sıkıya bağlıdır. Gerçekte Babâiler isyanı, şehirlerde yaşayan, Mevlânâ'nın da içinde bulunduğu aristokrat zümreye karşı duyulan nefretin bir sonucudur. Anadolu'da yaşanan ve yer yer isyanlarla tehlikeli boyutlar kazanan kargaşa, göçebelikle yerleşik kültür arasındaki kaçınılmaz kavgadır da denebilir.

III

MEVLÂNÂ'nın irtihalinden sonra Sultan Veled tarafından sistemleştirilen Mevlevîlik, her zaman şehirli bir tarikat hüviyeti taşımış ve irşad faaliyetlerini yüksek zümreye yönelik olarak yürütmüştür. Bu bakımdan Mevlevî dergâhları, yukarıda da ifade ettiğim gibi mûsikîden şiire, resimden hat sanatına kadar, güzel sanatların birçok dalında değerli sanatkârların yetiştiği kültür ocakları olarak günümüze kadar yaşamışlardır.

İncelmiş şehir kültürünü temsil eden Mevlânâ, Anadolu'yu dolduran göçebe Türkmenlere

tepki duymuşsa bile bunu açıkça ifade etmemiş, tam aksine Türk boyları hakkında genellikle olumlu şeyler yazmış ve “Türk” kelimesini daima mecazen “güzel, parlak, ışıklı” gibi anlamlarda kullanmıştır. Tatar ise tam aksine yağmacı, dünyayı yakıp yıkararak korku salan çapulcudur. Bununla beraber, Bulgar, Çiğil, Yağma, Hitay, Kıpçak, Oğuz, Türkmen gibi Türk boylarını da Moğolları da “vahdet” düşüncesi etrafında birleştirmeye çalışır. Vahdet-i Vücûd felsefesi, Mevlânâ’da aynı zamanda sosyal bir muhtevâ kazanmıştır. “*Bâzâ bâzâ her ânçi hestî bâzâ*” diye başlayan ve ona ait olup olmadığı hâlâ tartışılan ünlü rubâî, 13. yüzyılda, Anadolu’da yaşayan bütün unsurlara yöneliktir. Mevlânâ, ayırmak için değil, birleştirmek için geldiğine inanmaktadır:

*Mâ berây-i vasl kerden âmedîm
Ne berây-i fasl kerden âmedîm*

Moğol zulmünden kaçarak Anadolu’ya sığınan bütün Türk boylarının sesi ve temsilcisi diyebileceğimiz Yunus Emre de bu çağrıya uyarak Mevlânâ’nın dergâhına koşan bir Türkmeni; onun meclisinde bulunmuş, “görklü nazar”ını tâ yüreğinde hissetmişti:

*Mevlânâ Hüdavendigâr bize nazar kılalı
Onun görklü nazarı gönlümüz aynasıdır*

Bazı şiirleri Yunus’un Mevlânâ’dan ciddî bir biçimde etkilendiğini açıkça göstermektedir. Hatta bu etki *Dîvân-ı Kebîr*’den birkaç gazelin aynen tercümesine kadar varır. Bu bakımdan, Yunus’un Konya’da medrese tahsili gördüğü ve Mevlânâ’nın meclislerine sık sık katıldığı tahmin edilebilir. Vahdet-i Vücûd’u yorumlayışları ve aşk felsefeleri de birbirine şaşırtıcı derecede benzer.

Mevlânâ ve Yunus’un anladıkları mânâda Vahdet-i Vücûd’un ontolojik değil, daha

çok psikolojik bir hal olduğunu belirtmekte fayda vardır. Dolayısıyla dış dünyayı sadece bir hayâlden, bir vehimden ibaret görerek bu dünya için çalışmayı reddeden sûfilerle aynı sınıfa girmezler. Aksine Mevlânâ’nın insanı, “devamlı faaliyet halinde”dir ve Pakistan’lı büyük şair Muhammed İkbal’i de bu yönüyle cezbetmiştir. Âsaf Halet Çelebi’ye göre, o, tasavvufu, Mahmud Şebüsterî gibi, vahdetin eşyada tecellisine ve ilâhî aşk anlayışına dayanarak yüksek bir estetik cereyan hâline getirmişti. Mevlânâ, bu yönüyle, İbnü’l-Arabî gibi Vahdet-i Vücûd’u sûfilerin panteist nitelikli metafiziğinden de, Gazalî gibi tasavvufu bir ahlâk sistemi haline getirenlerden de ayrılır. Onun uzlaşmacılığının temelinde ayrılıkları körükleyerek “Tevhid”e ulaşılamayacağı inancı yatmaktadır.

Türkçesinin güzelliği ve katıksızlığı, Yunus’un Türklüğünü her türlü şüpheden uzak tutmaktadır; ancak “Yetmiş iki millete bir göz ile bakmak”tan söz eden bu büyük şair, Mevlânâ’yı hiç sevmeyen Türkmen babaları arasından çıkmış olmasına rağmen, kan duygusunu aşmış ve Mevlânâ ile aynı noktada buluşmuştur. Önemli olan, bütün halkın içinde debelendiği büyük buhrandan çıkmaktır. Yunus “İkilikten usandım” derken, sadece Tanrı yurdundan ayrı düşmüşlüğü değil, aynı zamanda Anadolu’da yaşanan büyük boğuşmayı kastediyor ve sevgisizlikten usanmışlığını anlatmaya çalışıyordu. “*Biz birleştirmek için geldik, ayırmak için değil*” diyen Mevlânâ da muhtemelen Türk’tü. Oğlu Sultan Veled’in Türkçeyi çok iyi bildiği göz önüne alınırsa, evinde Türkçe konuşulduğu düşünülebilir. “*Aslem Türkest eğerçi Hindü güyem*” mısraı, her ne kadar tartışmalı olsa da, Mevlânâ’nın Türklüğüne inananların kullanabilecekleri önemli bir delildir. Ayrıca

Bazı şiirleri Yunus'un Mevlânâ'dan ciddî bir biçimde etkilendiğini açıkça göstermektedir. Hatta bu etki Divan-ı Kebîr'den birkaç gazelin aynen tercümesine kadar varır. Bu bakımdan, Yunus'un Konya'da medrese tahsili gördüğü ve Mevlânâ'nın meclislerine sık sık katıldığı tahmin edilebilir. Vahdet-i Vücûd'u yorumlayışları ve aşk felsefeleri de birbirine şaşırtıcı derecede benzer.

Farsçasının, anadili Farsça olan bir şairden beklenmeyecek ölçüde pürüzlü olduğu da biliniyor. Uzmanlar, Mevlânâ'nın, dolayısıyla Selçuklu Farsçasının gerek sentaks, gerekse telaffuz bakımından Türk Farsçası niteliği taşıdığını söylerler.

Mevlânâ'nın mesajını yüksek zümrelere ulaştırmaya önem vermiş olması, bu yüzden hemen bütün eserlerinde Farsçayı kullanması, halktan kopuk biri olduğu anlamına gelmez. Şems'in yerini dolduran Selahaddin-i Zerkubî'nin ümmî, yani okuma yazma bile bilmeyen bir kuyumcu çırağı olduğunu unutmamak gerekir. Evet, Şems-i Tebrizî'nin yeri boş kalmamıştır. Önce Selahaddin-i Zerkubî, onun ölümünden sonra da Çelebi Hüsameddin... *Mesnevî*, Çelebi Hüsameddin'in eline doğar. Doğu'nun bütün büyüünü, güzelliklerini, zenginliğini ve felsefesini kuşatan *Mesnevî*, varlığın bütün görünüşleriyle --zaman zaman realizmin sınırları da zorlanarak-- yer aldığı, okumadan hayran olanları zaman zaman hayrete ve dehşete düşüren inanılmaz bir kitaptır. Mevlânâ'nın bu kitabında, insanı ve toplumu da aşarak, kurduyla kuşuyla, böceğiyle, ayı, güneşi, yıldızıyla, iyisi kötüsü, güzeli çirkiniyle bütün varlığı nasıl kucakladığını, bütün bu çokluğun

ve çokluğu meydana getiren ikiliklerin ardındaki birliği nasıl yakaladığını görürsünüz.

Osmanlı'nın temel harcında Mevlânâ ve Yunus'un şiirlerinde çiçeklenen felsefe vardır, dersek çok yanlış bir şey söylemiş olmayız. Osmanlı fâtipleri, Anadolu'da birliği sağladıktan sonra Balkanlar'da inanılmaz bir hızla ilerlerken, bu felsefeyi safha safha uygulamaya koymuş gibidirler. Osmanlı yüksek kültürüne ve estetik dünyasına *Mesnevî*'si, *Divan-ı Kebîr*'i ve diğer eserleriyle damgasını vuran Mevlânâ yüzyıllar boyunca yüksek zümreyi ne kadar etkilemişse, Yunus da halk katında o kadar itibar görmüştür.

Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, Mevlânâ, *Mesnevî*'nin ilk on sekiz beytini yazıp dostlarına göstermek üzere sarığının arasına soktuğu zaman "zevkimizin en hâlis tarafı" olan Mevlevî mûsikîsinin Itrî, Dede Efendi ve III. Selim gibi bütün büyük isimleriyle Şeyh Gâlib'e kadar gelen şairler kafilesi de doğmuş sayılabılırdi. Yahya Kemal:

*Şeb-i lâbûtta manzûme-i ecrâm gibi
Lafz-ı bişnevele doğan debdebe-i ma'nâyız*

derken aslında bir borcu ödüyordu.